

УДК 347

Донська Л.Д.

ПРОБЛЕМИ ПРИЧИННОГО ЗВ'ЯЗКУ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Автор аналізує існуючі концепції причинного зв'язку в цивільному праві. В результаті проведеного аналізу автор робить висновок, що найбільш прийнятнішою та такою, що відповідає вимогам чинного цивільного законодавства України є концепція *conditio sine qua non*.

Ключові слова: цивільне право, причинний зв'язок, концепція *conditio sine qua non*.

У радянській і сучасній українській науці цивільного права проблема причинного зв'язку традиційно досліджувалася у межах проблематики підстав цивільно-правової відповідальності (договірної і позадоговірної). Це твердження відповідає змісту досліджень причинного зв'язку, яке здійснювали всі науковці - спеціалісти у галузі цивільного права, що звертались до проблеми причинного зв'язку. Лише в одній із робіт французького науковця-цивіліста Р. Саватьє ми знаходимо посилання на причинний зв'язок при кваліфікації правочину як укладеного під впливом обману: „...Закон визнає нікчемним договір, укладений під впливом обману, за умови наявності причинного зв'язку між обманом та укладенням договору”. В інших публікаціях нам не вдалося знайти підходу до проблеми причинного зв'язку як до загальної проблеми цивільного права, від вирішення якої залежить тлумачення та застосування численних норм цивільного права.

Необхідно вирішити питання про достатність методологічної бази, напрацьованої в науці цивільного права, для вирішення проблеми причинного зв'язку як актуальної проблеми тлумачення і застосування положень чинного цивільного законодавства України, а також проблеми, вирішення якої відкриє можливості для подальшого вдосконалення цивільного законодавства України. Г.К. Матвеев зазначав: „Проблему причинних зв'язків не без підстав відносять до числа найбільш важких і спірних проблем радянської юридичної науки”. Вивчення наукової літератури, чинного законодавства і практики його застосування підтверджує, що з того часу, коли вище наведене писав Г.К. Матвеев, мало що змінилося.

Викладене підтверджується наступним твердженням В.В. Вітрянського, доведеним до відома широкого кола фахівців в одній із новітніх робіт: „... Стосовно договірної відповідальності питання про причинний зв'язок має не стільки практичне, скільки теоретичне значення. При вирішенні конкретних спорів про стягнення збитків, завданих невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язань, проблема встановлення причинного зв'язку, як правило, не виникає або трансформується в проблему доведення розміру збитків”. Це твердження певною мірою відображає розуміння проблеми причинного зв'язку, що існує на сьогодні, але ж воно не відповідає дійсності, бо практичні проблеми встановлення причинного зв'язку, в тому числі при неналежному виконанні зобов'язань, повстають повсякденно. І їх треба вирішувати.

Аналогічним чином неприйнятною є і відмова від пошуку концепції причинного зв'язку, прийнятної для застосування у сфері цивільного права. Так, В.В. Вітрианський стверджує, що, принаймні, ті концепції причинного зв'язку, які коротко ним охарактеризовані (а це – майже всі відомі на цей час концепції), „не протистоять одна одній, а, швидше, доповнюють одна одну, і всі вони без винятку сприяють осмисленню поняття причинного зв'язку... У кожній концепції причинного зв'язку є раціональне зерно, тому різні по суті уявлення про причинний зв'язок можуть бути використані для визначення необхідних прийомів і способів встановлення причинного зв'язку в тій чи іншій конкретній ситуації”. З викладеним можна погодитися тільки з урахуванням того, що помилкові судження також корисні, оскільки вони стимулюють пошук істинного знання.

У пошуках прийнятної концепції причинного зв'язку радянська і українська наука цивільного права переважно зупинилися на теорії необхідного спричинення. Це підтверджується численними науковими працями, опублікованими у другій половині ХХ століття в Радянському Союзі, а тепер – в Україні. З початку 50-х років ХХ століття абсолютна більшість науковців визнала теорію необхідного і випадкового причинного зв'язку.

Концепцію необхідного і випадкового причинного зв'язку визнавав Л.І. Лунц. Він писав у 1950 році, що проблема причинного зв'язку в цивільному праві може бути вирішена тільки за умови, „якщо ми будемо виходити із розрізнення „причинно-необхідних” зв'язків і „причинно-випадкових” зв'язків в тому розумінні, як це розрізнення подане у філософії діалектичного матеріалізму”. Виходячи із цього, зв'язок причини і наслідку має бути виявом необхідності, закономірності, а не мати випадкового характеру. „Дана дія людини є причиною даного результату, якщо такого роду дія тягне за собою наслідок того ж роду, що і даний результат. Тільки такий зв'язок людських поступків та їх наслідків ми вважаємо „необхідним”, і тільки такий необхідний причинний зв'язок може бути врахований правом”.

Г.К. Матвеев рішуче виступав проти ідеалістичних теорій причинного зв'язку – концепції адекватного спричинення і концепції *conditio sine qua non* і дійшов до висновку про те, що в цивільному праві має визнаватися тільки необхідний причинний зв'язок. В іншій своїй роботі Г.К. Матвеев також визнає теорію необхідного і випадкового причинного зв'язку, але визнає за необхідне подальший розвиток цієї концепції. Зокрема, він звертав увагу на відсутність правильного розуміння об'єктивних і суб'єктивних чинників, що беруть участь у створенні наслідків, але вважав, що „базуючись на філософському понятті причинності і широко використовуючи при цьому фізичне (хімічне, біологічне тощо) поняття причинності, суддя... завжди зможе визначити, чи перебувають дані явища в істотному, закономірному, тобто в необхідному (стосовно відношень один до одного) зв'язку, чи вони пов'язані такою тонкою павутинкою, якою можна нехтувати”.

В.Т. Смирнов і А.А. Собчак після дослідження окремих концепцій причинного зв'язку дійшли висновку про те, що „причина з необхідністю порушує свій наслідок. Зв'язок між причиною та наслідком завжди є необхідним. Там, де зв'язок результату з дією, що йому передувала, є випадковим, взагалі немає причинного зв'язку, а є лише проста послідовність явищ”.

Л.Г. Кузнецова і Я.М. Шевченко після аналізу окремих концепцій причинного зв'язку дійшли до висновку про те, що „найбільш обґрунтованою є думка прибічників

відповідальності за шкоду, яка перебуває в необхідному причинному зв'язку з дією (бездіяльністю) особи, оскільки тільки така шкода є закономірним наслідком і тільки такий причинний зв'язок є істотним”.

Д.В. Боброва визнає елементом цивільного правопорушення причинний зв'язок, який має необхідний характер.

Істотним є те, що серед прибічників теорії необхідного і випадкового причинного зв'язку немає єдиного розуміння причинного зв'язку. Жорсткий варіант концепції необхідного і випадкового причинного зв'язку передбачає ототожнення необхідного причинного зв'язку з закономірним і визнання того, що за наявності необхідного причинного зв'язку наслідок при появі причини настає неминуче.

Досліджуючи проблеми відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб органів дізнання і досудового слідства, І.С. Ніжинська дійшла до висновку про те, що „випадковий причинний зв'язок не породжує юридичних наслідків. Тільки при наявності необхідного причинного зв'язку настає цивільно-правова відповідальність. Необхідний причинний зв'язок – це закономірний результат визначеної причини. Якщо шкода є закономірним, неминучим наслідком поведінки особи, то на неї покладається відповідальність...”. Закономірним визнає необхідний причинний зв'язок і В.А. Тархов. Ознаку неминучості за необхідним причинним зв'язком визнавав і М.В. Гордон. Л.А. Лунц причинно-необхідні зв'язки вважав виявом закономірності. Це – менш категоричне твердження, ніж пряме визнання необхідного причинного зв'язку закономірним. Воно доповнюється твердженням цього ж автора про те, що „необхідний наслідок” не є „роковим” наслідком, не є неминучістю”.

Як видно, концепція необхідного і випадкового причинного зв'язку не дає достатньо чіткого критерію для однозначного вирішення питання про наявність чи відсутність причинного зв'язку в конкретних випадках. Тому виникла потреба в уточненні поняття необхідного причинного зв'язку. Л.А. Лунц робив таке уточнення із вказівкою на те, що у питаннях причинного зв'язку не можна виходити із того, що є вірогідним та не має ознаки достовірності. Але при цьому він не цілком коректно посилається на практику Верховного Суду СРСР, який вимагав при винесенні вироків ґрунтуватися не на вірогідності, а на достовірності, а не стверджував про недопустимість визнання юридично значущим вірогідного причинного зв'язку.

Відчуваючи неприйнятність жорсткого підходу до розуміння причинного зв'язку, неприйнятність його розуміння як такого, що має ознаку неминучості, вчені звернули увагу на можливість використання філософської категорії можливості. Цю категорію використовує спеціальна теорія причинного зв'язку, що зазвичай пов'язується з ім'ям О.С. Іоффе та отримала назву теорії “можливості і дійсності”. Але, як свідчить В.Б. Малінін, “теорія можливості і дійсності” була висунута наприкінці XIX століття німецьким ученим Пфідером та підтримана його колегою Коном”. Ці автори причиною визнавали таке явище, яке створює результат, а умовою – явище, що робить можливим настання результату. Із причини результат впливає з необхідністю, а із умови він тільки “може” впливати. Російський юрист С.П. Мокринський на початку XX століття здійснив спробу більш широкого використання категорії можливості для визначення причинного зв'язку. При встановленні причинного зв'язку цей автор пропонує використовувати концепцію *conditio sine qua non*, доповнивши її так званім “потенціальним” моментом, який виражає можливість настання протиправного наслідку. Ця можливість може бути вірогідною, абстрактною або конкретною. С.П. Мокринський ставить пи-

тання про ступінь можливого настання шкідливого результату, який (ступінь) може бути підставою відповідальності. Але виразити цей ступінь у відсотках він вважав неможливим. Тому він вважав, що питання про те, який ступінь спричинення може вважатися підставою відповідальності, має вирішувати суд у кожному конкретному випадку.

Концепція С.П. Мокринського уявляється неприйнятною, оскільки вона не дає чіткого критерію для практичного вирішення питань про наявність чи відсутність причинного зв'язку в конкретних випадках. Але похвали заслугує та обставина, що автор всупереч істині не доводить, що його концепція дає такий критерій, і прямо визнає, що не вирішені його концепцією питання має вирішувати суд при розгляді конкретної справи.

Розгорнену аргументацію на користь концепції можливості і дійсності наводить О.С. Іоффе. Він звертає увагу на те, що результат настає внаслідок дії не однієї, а множини обставин, але кожна із них виконує неоднакову роль. Дійсність результату, як можна зробити висновок із робіт цього автора, настає внаслідок причини, яка породила цей результат. Інші обставини створювали лише можливість цього результату. Можливість результату в свою чергу може бути абстрактною і конкретною. О.С. Іоффе вважав, що створення абстрактної можливості настання результату не може бути підставою юридичної відповідальності. Концепцію О.С. Іоффе підтримав Ю.Х. Калмиков.

Однак практичні приклади, які наводить О.С. Іоффе, не запевняють в істинності його розуміння причинного зв'язку. Він наводить ось такий приклад. Будівельно-монтажне підприємство, здійснюючи монтаж газової мережі у місті, зменшило у місці перетинання газових і водопровідних труб відстань між трубами. Після закінчення монтажу газової мережі дорожньо-ремонтна організація на цьому ж місці полагоджувала будівлю, використовувала при цьому важкі автомобілі та вібраційну техніку, в результаті чого водопровідні труби через зіткнення з газовими були пошкоджені і водою було завдано шкоди третім особам. Дійсність результату в цьому випадку створила ремонтна організація, а будівельно-монтажна організація, яка здійснювала монтаж газової мережі, створила конкретну можливість настання зазначеного шкідливого результату. Будівельно-монтажна організація, пише О.С. Іоффе, створила конкретну можливість результату, яка (конкретна можливість) "була перетворена в дійсність подіями, що об'єктивно повторюються – рухом транспорту по вулиці міста". Якби таке ж відхилення від проекту було допущене у глухій місцевості, де поява важких наземних механізмів майже повністю виключена, будівельно-монтажна організація створила б тільки абстрактну можливість, яка, цілком вірогідно, ніколи би не перетворилася у дійсність. Додамо від себе, що у разі появи в цій глухій місцевості важких наземних механізмів появились (наприклад, у зв'язку з розробкою невідомого раніше нафтового чи газового родовища), що привело до відповідних шкідливих наслідків, то правопорушника, який відступив від будівельних норм, належить звільнити від відповідальності. Це – морально неприйнятно.

О.С. Іоффе наводить приклад, коли хлопчик стріляв із самопала біля школи, створив реальну можливість загибелі людей, яка і перетворилася у дійсність. Але ж якби він стріляв серед ночі у глухому лісі, в якому він заблудився і в якому поява людей була дуже мало вірогідною, та при цьому все-таки убив людину, то, за О.С. Іоффе, треба було б або визнати відсутність причинного зв'язку, хоча б і за наявності умислу на вбив-

ство, або по-різному вирішувати питання про наявність причинного зв'язку залежно від суб'єктивних обставин.

Викладене дає підстави для висновку про те, що розроблена О.С. Іоффе концепція причинного зв'язку є неприйнятною як недоцільна, а також з огляду на відсутність чіткого критерію для визначення наявності чи відсутності причинного зв'язку.

У практиці цивільного судочинства визнається чи, принаймні, декларується, що причинний зв'язок як підстава відшкодування шкоди повинен мати ознаку безпосередності. Ця практика склалась давно. Ще на початку 50-х років минулого століття Державний арбітраж при Раді Міністрів Союзу РСР роз'яснював, що позов про стягнення збитків може бути задоволений, якщо доведено, що між невиконанням договірних зобов'язань і збитками є безпосередній причинний зв'язок. Така позиція підтримується вищими судовими інстанціями України. Пленум Верховного Суду України в постанові „Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди” приписував: Розглядаючи позови про відшкодування шкоди, суди повинні мати на увазі, що відповідно до статей 440 і 450 ЦК (1963р.) шкода, заподіяна особі і майну громадянина або заподіяна майну юридичної особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її заподіяла, за умови, що дії останньої були неправомірними, між ними і шкодою є безпосередній причинний зв'язок”. Таку ж вказівку судам давав і Вищий господарський суд України: “... При вирішенні спорів про відшкодування шкоди, необхідно виходити з того, що шкода підлягає відшкодуванню за умови безпосереднього причинного зв'язку між неправомірними діями особи, яка заподіяла шкоди, і самою шкодою”. У практиці господарських судів положення про безпосередній причинний зв'язок повторюється повсякденно.

Прямий причинний зв'язок як умова відшкодування збитків визнається в практиці Європейського Суду з прав людини. Так, у рішенні в справі “Трегубенко проти України” заявник вимагав відшкодувати йому збитки, завдані вилученням у нього в 1991 році, коли він займався підприємницькою діяльністю, 230000 радянських карбованців. Урядова сторона заперечувала наявність причинно-наслідкового зв'язку між порушенням прав заявника (незаконним вилученням зазначеної грошової суми) та збитками у вигляді неотриманого доходу. Заявник доводив, що держава впродовж більш як 13 років використовувала його кошти, у той час як він був підприємцем і міг отримати за 13 років значні доходи. У крайньому випадку, навіть якби він припинив підприємницьку діяльність, він міг би зберігати гроші на депозиті в банку. І ці доводи відповідали цивільному законодавству України, що було чинним впродовж всього строку, коли тривало порушення майнових прав громадянина України. Але Європейський Суд із прав людини в рішенні у справі зазначив на те, що він, як і урядова сторона, не бачить жодного причинно-наслідкового зв'язку між порушенням майнових прав заявника та збитками, на завдання яких він зазначає.

В рішенні у справі “Мельниченко проти України” Європейський Суд зазначив на відсутність прямого причинного зв'язку між порушенням права Мельниченка на участь у виборах народних депутатів України як кандидата в депутати та збитками, що полягають у неотриманій заробітній платі народного депутата України.

У науковій літературі дуже часто без будь-якої аргументації, як само собою зрозуміле, зазначається на те, що відшкодуванню підлягають тільки прямі (це треба розуміти як такі, що знаходяться з правопорушенням у прямому причинному зв'язку), а не непрямі збитки. І.М. Забара стверджує, що судова практика Франції допускає

можливість відшкодування лише тієї шкоди, яка є безпосереднім і прямим наслідком. Найбільш розгорнені положення на підтримку концепції прямого причинного зв'язку сформулював Н.Д. Єгоров, який пише: „... Прямий (безпосередній) причинний зв'язок має місце тоді, коли в ланцюгу подій між протиправною поведінкою та збитками, які (події) розвиваються, не існує будь-яких обставин, що мають значення для цивільно-правової відповідальності.

Концепція прямого причинного зв'язку була піддана критиці К.М. Варшавським ще у 1929 р. Він звертав увагу на те, що ця концепція суперечить Цивільному кодексу (мається на увазі Цивільний кодекс 1922 р.), але констатував, що судова практика визнає дану теорію.

Викладений короткий аналіз наукової літератури і судової практики свідчить про відсутність єдності і визначеності в розумінні причинного зв'язку в цивільному праві. Ця ситуація доповнюється категоричним неприйняттям в науці цивільного права концепції причинного зв'язку, що позначається як концепція *conditio sine qua non*. Лише С.І. Вільнянський, не посилаючись на концепцію *conditio sine qua non*, де-факто визнавав цю концепцію, причому не в роботі теоретичного змісту, а в підручнику. Якщо порівняти науку цивільного права і науку кримінального права, то виявляється, що теорія *conditio sine qua non* визнавалася деякими науковцями-криміналістами в Росії (М.Д. Сергєєвський), в перші роки радянської влади (А.Н. Трайнін, А.А. Піонтковський). Навіть за часів повної і кінцевої перемоги соціалізму до визнання концепції *conditio sine qua non* схилилися певною мірою М.Д. Шаргородський, А.Н. Трайнін, Т.В. Церетелі. Розвитку цієї концепції у кримінальному праві в новітні часи присвятив низку наукових публікацій і докторську дисертацію В.Б. Малінін.

За таких умов стає зрозумілим, що для цивільного права необхідна єдина концепція причинного зв'язку, придатна як для цілей встановлення підстав чи умов цивільно-правової відповідальності (складу цивільного правопорушення), так і для цілей тлумачення та застосування інших численних норм цивільного права. Відповідно до цієї гіпотези придатною для таких цілей концепцією є концепція *conditio sine qua non*.

Список використаних джерел та література:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.03//Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
2. Малинин В.Б. Причинная связь в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – 316 с.
3. Саватье Р. Теория обязательств. – М.: Прогресс, 1972. – 440 с.
4. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. – М.: Юрид. лит, 1970. – 311 с.
5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. – М.: Статут, 1997. – 682 с.
6. Лунц Л.А., Новицкий И.Б. Общее учение об обязательстве. – М.: Госюриздат, 1950. – 416 с.
7. Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. – К.: КГУ, 1955. – 380 с.
8. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве: Учебное пособие./ Под ред. В.Т. Смирнова, А.А. Собчака. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1983. – 152 с.
9. Кузнецова Л.Г., Шевченко Я.Н. Гражданско-правовое положение несовершеннолетних. – М.: Юрид. лит., 1968. – 136 с.
10. Зобов'язальне право: теорія і практика. Навч. посібник/ За ред. Дзери О.В. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 912 с.
11. Мокринский С.П. Наказание, его цели и предположения. – Томск: Унив. тип.: Т-во Печатня С.П. Яковлева: Паровая типо-лит. П. И. Макушина, 1902. – 569 с.

12. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975. – 880 с.
13. Про практику вирішення спорів, які виникають із перевезення вантажів залізницею. Інструктивні вказівки Державного арбітражу при Раді Міністрів Союзу РСР від 29 березня 1968 р. № І-1-9// Систематизований збірник інструктивних указаний Государственного арбитража при Совете Министров СССР. – М.: Юрид. лит., 1983. – 336 с.
14. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди: постановою Пленуму Верховного Суду України від 27.03.92 № // Бюлетень законодавства та юридичної практики України. – 1999. – № 12. – С. 122-140.
15. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди: роз'яснення Вищого господарського суду України від 01.04.94 № 02-5/215// Збірник офіційних документів Вищого арбітражного суду України. – К.: Козаки, 1997. – С. 83-87.
16. Справа Європейського Суду з прав людини “Грегубенко проти України”// Офіційний вісник України. – 2005. – № 21. – С. 296-302.
17. Справа Європейського Суду з прав людини “Мельниченко проти України”// Офіційний вісник України. – 2005. – № 21. – С. 265-278.
18. Гражданское право: Учебник: Часть 1./Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Теис, 1996. – 552 с.
19. Варшавский К.М. Обязательства, возникающие вследствие причинения другому вреда. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1929. – 228 с.
20. Вильнянский С.Й. Лекции по советскому гражданскому праву. Ч. 1. – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1958. – 339 с.

Донская Л.Д. Проблемы причинной связи в гражданском праве и возможные пути их решения.

Автор анализирует существующие концепции причинной связи в гражданском праве. В результате проведенного анализа приходит к выводу, что наиболее приемлемой и отвечающей требованиям действующего гражданского законодательства Украины является концепция *conditio sine gua non*.

Ключевые слова: гражданское право, причинная связь, концепция *conditio sine gua non*.

Donskaya L.D. The problems of reason's connection in the civil law and the possible ways of the solution of this problems.

The author analyses the conceptions of reason's connection in the civil law. And at the end, he makes a conclusion that the consepction *conditio sine gua non* is the most admissible and it answers to conditions of the civil lagislation of Ukraine.

Key words: civil law, reason's connection , consepction *conditio sine gua non*.

Надійшла до редакції 25.12.2008 р.